

4.1. КАТЕГОРІЯ ЗВЕРТАННЯ

Кожен мовець, беручи участь у спілкуванні (усному чи писемному), дотримується соціальних норм, які діють у певному соціумі. Його мовленнєва поведінка детермінована певним комунікативним завданням і спрямована на постійний пошук оптимального варіанта для побудови соціально-коректного висловлення та відбору соціально важливих мовленнєвих одиниць, окреслених правилами соціального етикету.

Соціальні значення звертань відіграють важливу роль у безпосередній комунікації. Офіційне спілкування має підкреслено ввічливий характер. Вибір потрібного звертання піддається жорсткому соціальному контролю з обов'язковим урахуванням статусної належності, соціальної ролі адресата [250, с. 31]. Адресант звертає увагу на сфери використання мовлення [201, с. 116], які впливають на процес спілкування. Щодо соціальних чинників виділяють сім ознак соціально-психологічних значень лексичних звертань: 1) офіційність/неофіційність; 2) підкреслена фамільярність/звичайність; 3) перевага (рівність) рангу адресата / перевага (рівність) рангу адресанта; 4) статусна визначеність/невизначеність; 5) внутрішньосімейна сфера / позасімейна сфера; 6) стилістичне зниження / нормативність; 7) позитивне ставлення до адресата / нейтральне (заперечувальне) ставлення до адресата [202, с. 20-21].

Специфіка мовного матеріалу епістолярного тексту, його композиційні й змістові особливості зумовлюють широке використання в листах звертання, особливо важливе значення в писемному спілкуванні має "початкове звертання" [61, с. 8]. Вибір адресантами форм звертання залежить від соціальних чинників, фактора адресата, комунікативних умов (часу, в якому створюються епістолярні тексти), характеру стосунків між адресантами [40, с. 30], національної специфіки мовного етикету.

Найважливіші семантичні параметри звертання зумовлені особливістю його використання у відповідних соціально маркованих комунікативних ситуаціях ввічливого спілкування. Враховуючи апелятивну та ономасіологічну функцію мови епістолярного стилю, яка "полягає у звертанні до адресата з бажанням увести його в коло певних подій, поінформувати про щось, викликати почуття, співзвучні з емоційною настроєністю автора листа" [243, с. 160], можна говорити і про своєрідність функцій мовної одиниці – звертання.

За характером взаємин адресантів звертання поділяємо на загальні й спеціальні; соціальні гоноративи; антропоніми, емоційні звертання; індивідуально-авторські та компліментарні.

Загальні звертання виконують роль встановлення і підтримування контакту між співрозмовниками. Вони успішно застосовуються в будь-якій сфері мовленнєвої взаємодії – офіційній і неофіційній. Так, звертання *добродію/добродійко* мають офіційний характер і вживаються стосовно незнайомої чи малознайомої людини, вказують на нейтральні ввічливі стосунки, напр.: *Зостаюсь*

Високоповажана **Добродійко!** Пишу до Вас під свіжим враженням од *Вашої повісті “Земля”* (М. Коцюбинський до О. Кобилянської, 25 жовтня 1902 р., т. 3, с. 317). У листах до адресатів як до офіційних осіб вживаються звертання *товаришу/товаришко* [70, с. 98-100] і використовуються в ситуації статусної невизначеності адресата. Такими звертаннями переважно послуговувались у радянський період, напр.: *Шановний товаришу!* (М. Рильський до С. Жуклевського, жовтень 1961 р., т. 20, с. 237); *Вельмишановний тов. Зілинський! Дякую за турботи про переклад моїх творів на чеську мову!* (П. Панч до О. Зілинського, 5 жовтня 1961 р., т. 6, с. 541). Звертання *товаришу* може відтворювати його первинну семантику – *друг, приятель* і вживається для підкреслення між адресантами близької психологічної дистанції, напр.: *Товаришу Любченко! Я вже до Вас без “вельмишановного”, по-дружньому, тепло й щиро* (Микола Хвильовий до А. Любченка, 24 грудня 1924 р., т. 2, с. 589); *Дорога і шановна товаришко* (Леся Українка до О. Кобилянської, травень 1899 року, т. 11, с. 262).

До загальних звертань належать і звертання до осіб, що перебувають у родинних зв'язках – звертання до батька, матері, сестри, брата, дітей, дружини, напр.: *Любі мої мама і тато* (Леся Українка до О. Косач, січень 1901 р., т. 11, с. 273); *Дорогий сину, мамо Валю!* (В. Стус до дружини, 1 червня 1981 р., с. 175); *Здрастуй сестро, здоров брате!* (О. Довженко до Т.П. Франка і М.П. Довженка, 1952 р., т. 5, с. 371); *Дорога дружино і чади* (М. Куліш до А. Куліш, 23 жовтня 1932 р., т. 2, с. 662).

Загальні звертання доповнюють найменування осіб, взаємини яких ґрунтуються на близькій психологічній дистанції, на спільних інтересах, дружбі між адресантами. Найуживанішими є звертання *друже*, яке завдяки оцінним словам *щирий, великий* вносять позитивну тональність у писемне спілкування [143, с. 39], напр.: *Давно, мій щирий друже, не озивався до тебе...* (М. Старицький до М.Н. Драгоманова, 23 квітня 1877 р., с. 657); *Друже мій великий Миколаю* (Т. Шевченко до М.І. Костомарова, 1 лютого 1847 року, т. 5, с. 252).

Віддзеркалення соціальних ролей адресантів спостерігаємо у вживанні загального звертання *юначе* (підкреслюються взаємини на лінії старший/молодшому) [124, с. 33], *брате, побратиме*, інших експресивних розмовних варіантів, які виражають не тільки глибоку повагу, але й доброзичливе, прихильне ставлення до адресата

Кропивницький до А.Ю. Тесленка, 9 жовтня 1903 р., т. 2, с. 352). **Братику** любий, **братику** дорогий! (Ю. Федькович до Д. Танячкевича, лист № 6, т. 2, с. 378); *Спасибі тобі, брате, від щирого серця* (П. Панч до Ю. Яновського, 15 квітня 1943 р., т. 6, с. 521); *Милій побратиме Платоне Якимовичу!* (Я. Головацький до П.Я. Лукашевича, липень 1839 р., с. 307).

Спеціальні звертання (на позначення посад, звань) використовують до осіб, які займають престижні посади в суспільстві. До них зазвичай додають загальне звертання *добродію* або гоноратив *пане*, напр.: *Високоповажний пане директоре!* (Ю. Федькович до Е. Нейбауера, лист № 45, 7 вересня 1877 р., т. 2, с. 402); *Вельмишановний Добродію, Пане Редакторе!* (П. Грабовський до редакції ж. "Правда", 10 серпня 1893 р., т. 2, с. 191); *Високоповажаний пане професоре!* (І. Франко до У.Д. Шишманова, 10 серпня 1907 р., т. 50, с. 433).

У листах до осіб, які мають високий соціальний статусний ранг, використовувалися *соціальні гоноративи*, які диктувалися правилами мовленнєвого етикету XIX – поч. XX ст. Соціальні гоноративи *екселенціє, вельможносте, князю* несуть у собі ознаку вищого соціального статусу адресата, вказують на звеличення особи й відзначають суперстандартність спілкування та дотримання субординації між адресантом та адресатом. Офіційна ввічлива тональність звертання відбиває нерівну соціальну позицію співрозмовників, напр.: *Прийміть, Ваша екселенціє, мою найсердечнішу подяку за цінний подарунок, яким Ваша екселенція удостоїла мене і який приніс мені справжню радість* (С. Смаль-Стоцький до Ф. Міклошича, листопад 1890 р., с. 357); *Ваша вельможносте! Вельмишановний пане!* (Б.Т. Пюрко до Ф. Міклошича, 16 липня 1876 р., с. 336); *Князю мій сіятельний!* (Т. Шевченко до М.А. Цертеєва, 23 вересня 1844 р., т. 4, с. 248).

Соціальні гоноративи *пане/пані, господине/господарю* вживаються у статусно-маркованих ситуаціях у взаєминах нижчий/вищому: *Пане мій любий!* (Ю. Федькович до О.М. Партицького, лист № 27, т. 2, с. 336); *Високодостойна пані!* (Марко Черемшина до О. Маковей, кінець серпня 1925 р., т. 2, с. 228). Звертаннями *господине, господарю* адресанти послугуються для наголошення особливої соціальної ролі адресата як старшого, радника чи розпорядника справ, напр.: *Пречесний господине! Вашим люб'язним писанням радите!* (І. Вагилевич до П.Й. Шафарика, 2 квітня 1837 р., с. 199); *Високоповажний пане господарю!* (І. Франко до В. Якібюка, 4 грудня 1915 р., т. 50, с. 534).

Наявність у гоноративі зменшувального суфікса вказує на апелювання до вищого за соціальним статусом адресата і підкреслює низьку тональність благання, напр.: *Милостивий паноньку!* (Я. Головацький до О.М. Бодянського, 4 жовтня 1843 р., с. 310).

Поєднанням патроніма, соціального гоноратива й загального звертання скорочується дистанція між учасниками спілкування та висловлюється повага й пошана до адресата, напр.: *Високоповажаний пане добродію Єлисею Кипріяновичу!* (І. Франко до Є.К. Трегубова, 30 листопада 1907 р., т. 50, с. 337).

Слід зауважити, що в українській мові соціальні гоноративи *пане/пані* вживаються щонайменше сім століть, проте стосовно лише осіб з висхідним статусним вектором (що належали до вищих верств населення), а потім і до осіб з низхідним статусним вектором (козаків, міщан, селян). Залежно від статусно-маркованої ситуації вони можуть розглядатися як соціальні гоноративи або ж як загальні звертання. Ввічливі прикметники *високоповажний (високоповажаний)* і *вельмишановний* у препозиції виконують не стільки оцінну, скільки етикетну функцію, напр.: *Високоповажний пане!* (Марко Черемшина до невідомої особи, 6 липня 1914 р., т. 2, с. 223); *Високоповажний пане товаришу!* (І. Франко до Ю.А. Яворського, 17 серпня 1905 р., т. 50, с. 271); *Вельмишановний добродію пане Олексю!* (М. Коцюбинський до О.К. Коваленка, 18 січня 1909 р., с. 311); *Вельмишановна пані добродійко Маріє Миколаївно!* (Панас Мирний до М. Грінченко, 16 липня 1913 р., т. 7, с. 550).

Звертання *панно, пані* служили для розрізнення соціального статусу осіб жіночої статі. Звертання *панно* стосувалось неодруженої дівчини, звертання *пані* індексувало статус адресата-жінки, яка перебувала у шлюбі, напр.: *Дорога панно Геню!* (О. Кобилянська до Є. Ярошинської, 7 липня 1896 р., с. 292); *Ні, ласкава панно Климента, таких речей я ніколи не пишу на вітер і без переконання* (І. Франко до К. Попович, 1883 р., т. 48, с. 406); *Добра пані! Хотів-м Вам з глибини найглибшої серця мого подякувати за Ваш лист* (В. Стефаник до С.А. Морачевської, грудень 1896 р., т. 3, с. 84).

Найбільш чисельною групою в епістолярній комунікації є *звертання-антропоніми*: звертання на прізвище, звертання-патроніми, звертання на повні імена, на зменшувальні імена, на прізвиська; індивідуально-авторські звертання. Вибір варіанта імені залежить від соціального статусу, віку, ступеня знайомства, родинних стосунків, дружніх взаємин тощо. “Кожній соціальній групі властивий особливий іменник (комплекс імен, які знаходяться в

своєрідним репертуаром, але й своєрідним оформленням імен²⁰ [223, с. 310]. Комбінація загальних і спеціальних звертань з додаванням власних імен дає можливість адресантові передати своє ставлення до соціальної ролі, соціального статусу адресата і вживається як у внутрішньосімейній, так і в позасімейній сферах.

Звертання на прізвище нехарактерне для українського мовленнєвого етикету й уживається в листах дуже рідко на позначення несубординативних, фамільярних стосунків, напр.: *А тобі, брате Климковичу, спасибі за щире та сердечне твоє слово* (Ю. Федькович до Д. Тянячкєвича, К. Климковича і В. Шашкєвича, лист № 10, т. 2, с. 364).

Офіційність у спілкування вносять звертання-патроніми – звертання на ім'я по батькові до близьких друзів. Ними часто послуговуються адресанти в листах, передаючи шанобливе ставлення до адресата старшого віку чи до осіб, рівних собі за соціальним статусом. Ім'я по батькові використовують у сполученні з оцінними прикметниками *високоталановиті, високошанований, вельмишановний*, напр.: *Високоталановиті брати – товариші Йване Карповичу, Миколо Карповичу, Панасе Карповичу!* (Панас Мирний до Івана, Миколи, Панаса Тобілевичів, вересень 1904 р., т. 7, с. 489); *З Новим роком, високошанована Маріє Миколаївно!* (А. Тесленко до М.М. Грінченко, кінець грудня 1910 р., с. 489). На ім'я по батькові автори звертаються до адресатів, з якими або особисто знайомі, або мають давні дружні стосунки. При цьому дружній тон спілкування створюється за допомогою оцінних лексем *любий, дорогий*, напр.: *Вельмишановний добродію та любий Прохоре Даниловичу!* (С. Васильченко до П.Д. Вороніна, 26 січня 1913 р., с. 338); *Дорогий, любий Михайле Федоровичу!* (М. Старицький до М.Ф. Комарова, січень 1903 р., с. 645).

Поштивє ставлення до адресата передається у звертаннях на повне ім'я і вказує на несубординативні взаємини між адресантами, напр.: *Ну от, приїзди, Аркадію* (М. Куліш до І. Дніпровського, 10 вересня 1928 р., т. 2, с. 593); *Богу милий друже мій Михайле!* (Т. Шевченко до М.М. Лазарєвського, 8 жовтня 1856 р., т. 5, с. 348).

Зменшувальна форма імені використовується адресантами до близьких друзів, у внутрішньосімейній сфері – до родичів, напр.: *Дорогий Саю!* (П. Панч до О.І. Копилєнка, 24 травня 1952 р., т. 6, с. 528); *Мав од тебе, Валу, весільні фотографії...* (В. Стус до дружини, 15 травня 1985 р., с. 242); *Дорога Анничко!* (Я. Галан до Г.І. Галан, 18 лютого 1934 р., т. 4, с. 674).

Спектр різноманітних почуттів передається звертаннями-реченнями [92, с. 40], звертаннями на ім'я, в яких вживаються оцінні суфікси *-ечк-*, *-ик-*, *-к-*, *-чик-*. Звертання із суфіксами зменшеності виконують у листах оцінно-характеризуючу функцію [79, с. 132] і вказують на взаємини на лінії старший/молодшому, напр.: *Люба моя Вірунечко!* (М. Коцюбинський до В. Коцюбинської, 1896 р., с. 180); *Передусім: Дмитрику, мені сподобалось, що ти захопився цим твором* (В. Стус до сина, 10 серпня 1881 р., с. 183); *Дорогий Юрко!* (О. Довженко до Ю. Тимошенка, 1945 р.); *Лільчику мій дорогий!* (Леся Українка до О. Косач, грудень 1902 р., т. 11, с. 282).

Звертальні вирази з емоційно-оцінними словами становлять найбільшу групу емоційних модусів у писемному спілкуванні. Крім того, *емоційні звертання* часто відтворюють стилістичне пониження або підвищення ступеня емотивності спілкування і мають своєрідний відтінок, який дозволяє визначити характер взаємин, міжособистісну дистанцію між адресантами. Для оформлення звертання емоційного типу адресантами використовуються:

- субстантивовані прикметники: *Дорогий! Тільки був зібрався писати, як отримав Ваш лист і статтю* (І. Франко до М.І. Павлика, червня 1879 р., т. 48, с. 525); *Бувай же здоров, мій милий* (Марко Вовчок до О.В. Марковича, серпня 1857 р., т. 2, с. 12). Повага до адресата вжита в звертанні у формі множини, напр.: *Не гнівайтесь, дорогі, що пишу нині так коротко, але я спішуся...* (О. Кобилянська до Є. Ярошинської, 7 липня 1896 р., с. 293).

Адресантом у листі можуть нанизуватися індивідуальні ласкаві звертання. Оклична інтонація та повтори надають таким висловленням експресивності, напр.: *Рідна моя, дивовижна, незрівнянна, велика, велика! Тиха, тиха, вірна моя!* (М. Коцюбинський до дружини, 1897 р., с. 191); *Рідне моє!* (П. Тичина до Л.П. Паперук, 3 червня 1933 р., т. 12, с. 135);

- абстрактні іменники з емоційно-оцінними значеннями: *Здрастуй, люба моя, моя хороша, радість і надія моя!* (Остап Вишня до В.О. Маслюченко, 31 грудня 1935р., т. 4, с. 395);
- іменники, які виражають любов і прихильність, несуть емоційний заряд і часто вживаються в українській усній і писемній комунікації (*зірочко, голубонько, серденьочко, дівчинко, ангеле, душико*). Крім ключових іменників, до складу звертань входять оцінні прикметники *дорогий, хороший, єдиний, милий, славний, ясний* і займенникові прикметники *мій, моя,*

Добрий вечір, голубонько! (М. Коцюбинський до В. Коцюбинської, 1896 р., с. 187); *Цілую тебе, серденьточко єдине, миле моє, голубонько моя!* (М. Коцюбинський до В. Коцюбинської, 1897 р., с. 193); *Дорога ти моя й хороша! Славна ти моя дівчинка!* (Остап Вишня до В.О. Маслюченко, 13 листопада 1936 р., т. 4, с. 410); *А ти, ангеле мій ясний, братчику мій дорогий, Даниле Танячкевичу, не бануй, душко, що так не скоро відписую...* (Ю. Федькович до Д. Танячкевича, лист № 12, без дати, т. 2, с. 368).

Цікавими є індивідуально-авторські звертання, оскільки вони не повторюють узвичаєні в мовленнєвому етикеті формули звертання, а створюються авторами. Оказіональні значення слів часто зумовлюються контекстом. При цьому нейтральні слова стають компліментарними, напр.: 1) *Коли б ти знав, наша надія і сила, як нам за тобою журно та сумно, який розрух і мішанина без тебе* (М. С т а р р и ц ь к и й до М.П. Драгоманова, травень 1876 р., с. 436); 2) *Високоповажний добродію, дорогий наш письменче, Афанасій Яковлевич!* (М. Старицький до Панаса Мирного, 12 січня 1891 р., с. 575), емоційно-оцінними і соціально важливими та надають усьому спілкуванню соціального забарвлення, вказуючи на соціальну (1, 2) чи ситуативну роль, яку відіграють адресати у суспільстві чи особистому житті адресанта (3-6), напр.: 3) *Носик. Вушко. Ротик. Драстуйте, наш любий носку, вушку, ротку! Так я Вас давно не бачив!* (П. Тичина до Л.П. Паперук, 12 листопада 1929 р., т. 12, с. 95); 4) *Дорогий хтосічку* (Леся Українка до О. Кобилянської, квітень 1913 р., т. 12, с. 386); 5) *Дорогая женомашиннице!* (М. Куліш до А. Куліш, 20 липня 1926 р., т. 2, с. 662); 6) *Дорогая машинопишчице!* (М. Куліш до А. Куліш, 20 липня 1926 р., т. 2, с. 660); 7) *Пливи ж швидше, бісова харцизяко, – ти нам потрібний* (М. Кропивницький до Є.Є. Мячикова, 10 липня 1967 р., т. 6, с. 421). Вживання стилістично зниженого звертання *женомашиннице* (5) з іменниковим суфіксом *-иц (я)* (з модифікаційним значенням жіночої статі), негативного оцінно-експресивного *бісова харцизяко*, дейктичного *ти* (7) передає близьку міжособистісну дистанцію між адресантами [113, с. 4-5; 204, с. 9].

Відзначимо, що поряд із називанням адресата іменником у формі кличного відмінка в листах використовуються звертання, виражені іменниками у формі називного відмінка, напр.: *Дорогий Павло Григорович, мабуть, в кінці липня скличемо другий мітинг*

представників українського народу, так що зустрінемося (О. Корнійчук до П.Г. Тичини, 23 червня 1942 р., т. 5, с. 446); *Мій друже дорогий, Тарас Григорович!* (Марко Вовчок до Т.Г. Шевченка, березень 1861 р., т. 2, с. 76).

Отже, категорія звертання є різновидом соціальних категорій модусу, на відображення змісту якої впливають такі основні соціальні чинники, як-от: ситуація – офіційна/неофіційна; соціальна належність, соціальний статус адресантів; типи взаємин між ними – субординативні/несубординативні, вік, ступінь соціальної й психологічної близькості між адресантами; тональність комунікації.

Грамотична специфіка категорії звертання полягає у тому, що звернення до адресата може виражатися іменником у формі кличного або називного відмінка.

Категорія пошанності

Функціонування семантичних одиниць категорії пошанності в модусній сфері значення речення розглядаємо як інтерпретацію адресантом суб'єктивного змісту речення, як вираження пошанного ставлення до адресата мовлення.

Віддзеркалення поваги в мовленнєвій поведінці учасників спілкування є результатом оцінки адресантом статусу адресата. Пошана є вищим ступенем поваги, визнанням і внутрішнім схваленням адресантом високої статусної (ситуативної) позиції, соціальної ролі адресата.

Повага ґрунтується на позитивному ставленні до партнера спілкування й означає виявлення “пошани до кого-небудь” [215, с. 404]. Категорія пошанності є способом вираження позитивної ввічливості та розкриває наміри кожного з мовців передати шанобливе або ж регламентоване етикетом увічливе ставлення до адресата мовлення і фіксується в мові системою спеціалізованих звертань.

Серед способів вираження категорії звертання до однієї особи (множини осіб) в епістолярії виділяємо найменування на “Ви” – “Ви”-номінацію і граматичне оформлення звертання до особи займенниковим іменником *Ви* зі значенням однини, звертання до множини осіб: до двох або кількох осіб, до яких звертаються, та похідним від нього займенниковим прикметником *Ваш*, дієсловами у формі дійсного способу 2-ї особи множини формами теперішнього та минулого часу, дієсловами у формі наказового способу у формі 2-ї особи множини зі значенням ввічливості [104, с. 48].

Способом найменування осіб “Ви”-номінацією адресанти переважно послуговуються в офіційних обставинах, напр.: *...Повідомлення це офіційне. А сама справа виключної ваги і всенационального значення. Через це не потрактуйте за нетакт і втручання не в свої справи наше бажання дістати підтвердження чи роз’яснення з приводу цього повідомлення, і самого (до речі, не підписаного) “Меморіалу”* (Іван Багряний до Президента уряду УНР А. Лівичького, 16 вересня 1946 р., т. 2, с. 438).

Поважливе ставлення до адресата зберігається в писемній комунікації й у неофіційних обставинах. Процес спілкування віддзеркалює ситуацію несиметричну/симетричну або симетричну, виявляє три типи взаємин: субординативні (молодший/старшому, старший/молодшому), несубординативні (рівний/рівному) і відсутність стосунків (взаємини на лінії нерівний/рівному, рівний/рівному – рівний/нерівному) та розкриває зумовлені соціальні ролі учасників спілкування.

Традиція звертатися на “Ви” до однієї особи бере початок у III ст. н.е., коли стародавнім Римом правили два імператори. У державних документах вони йменували себе займенниковою формою 1-ї особи множини [149, с. 156]. Звернення до одного з них *vos (ви)* означало звертання і до іншого. Із появою республіканського правління потреба у звертанні на “Ви” зникла, але залишилась в індоевропейських мовах як звертання не лише до правлячої особи, а як знак поваги до інших високопоставлених осіб.

Трансформація “*vi*” у “*Vi*” (ввічливе) засвідчується на східнослов’янському ґрунті вже з кінця XIV ст. [214, с. 211], “найдавніший приклад уживання *vi* як форми ввічливості фіксовано у грамоті кінця XIV століття, адресованій польському королю” [185, с. 60]. Проте в українській народній мові пошанна форма звертання на *Vi* існує здавна і, на думку І.Г. Матвіяса, “навіть чи можна вважати її за яке-небудь запозичення”. До того ж у народних обрядових піснях такі явища спостерігаються часто [150, с. 24].

У XVIII ст. пошанне “Ви” стає повсякденною формою спілкування представників привілейованих верств українського суспільства. Цьому сприяли “зв’язки з поляками і вплив українських діячів культури” [245, с. 57]. Зауважимо, що до вживання пошанного “Ви” в епістолярному жанрі вдавалися, починаючи з Григорія Сковороди, всі українські письменники.

Дотриманню правил мовного етикету [220, с. 7], використанню форми “пошанної множини” з поступом історії надавалося неабиякого значення.

Формування в мові категорії пошанності спиралося на соціальний статус особи, оскільки він “був найголовнішим критерієм при виборі ти/ви-форм звертання і тим екстралінгвістичним чинником, який сприяв послідовному вживанню ввічливого **Ви** при звертанні до високопоставлених і духовних осіб” [159, с. 9].

Збереження пошанної множини пов’язане з приписами й традиціями, зумовленими національною історією, психологією, загальною культурою українського народу, української еліти, її самоусвідомленням, самоповагою та мірою шанобливого ставлення до людей.

В Україні визнавали гідними пошани найперше тих осіб, які дбали про духовне здоров’я нації, – служителів православної та греко-католицької церкви. “Ви”-номінація залишається й сьогодні узвичаєною формою ввічливості та шанування в звертанні до осіб духовного сану, напр.: *Чесний отче! ...А як **Ваш** альманах буде вже випечатаний, то **пришліть, ласкаві будьте, мені хоть один примірник. **Прощайте***** (Юрій Федькович до С. Воробкевича, 13 листопада 1876 р., с. 401). Шанобливе ставлення передається адресантом непрямою номінацією засобом посесивної конструкції, що містить імпліцитну вказівку на актанта [170, с. 113; 73, с. 58] 2-ї особи, носія соціальної ролі, видавця альманаху та особливої статусної позиції – власника священницького сану. Делікатність автора спирається на вищу ситуативну позицію адресата й підкреслюється в мовленнєвому акті прохання інверсованою етикетною формулою “*ласкаві будьте*”.

Кожен з адресантів перебуває в рамках соціальних взаємин, соціальних ролей, приписів і зобов’язань, виконання яких часто вимагає виказати етикетне ставлення до свого співрозмовника й водночас зберегти повагу до себе. Вживання адресантом займенникової категорії пошанності відповідає етикетним правилам і, хоч не завжди правдиво, передає почуття пошани, однак залишається способом віддзеркалення відповідної дистанції між адресантами в субординативних взаєминах, напр.: *Шановний товаришу! Згідно з **Вашою** вимогою, висловленою в розмові з тов. Ганом, надсилаю Вам заяву автора п’єси “Повість про невідому людину” Л. Савельєва про надання мені виключного права перекладу на українську мову* (Я. Галан до начальника республіканського реперткому, 5 жовтня 1949 р., т. 4, с. 733). Вибір адресантом регламентованого приписами означення *шановний* у поєднанні із загальним звертанням *товаришу* й офіційна тональність уможливує збереження адресантом статусної

позиції та самоповаги, здійснення бажання не мати перешкод з боку адресата для своїх дій.

Надання переваги у спілкуванні одиницям категорії пошанності є особливо важливим для отримання схвалення, рекомендації або поради, напр.: *Одна книжка – “Сопілка” вийшла на кінці того року, а друга – “Байки” – оце тільки цими днями. Сам я не зважусь і слово подати за вартість їх чи за хиби, а припоручаю це, пане добродію, **Вашій** освітній та взглядній увазі, проте сподіваюсь, з **Вашої** ласки, почути про книжки ці **Ваше** зверхниче нехитливе слово. З великою шанобою до Вас, високоповажний пане професоре, зостаюсь найнижчим слугою О. Русов* (О. Русов до Ф. Міклошича, 1 червня 1872 р., с. 340-341). Характеристика високої соціальної статусної позиції, пошани й поваги до професійних знань адресата передається автором мовлення в епітетах *зверхничий, нехитливий* зі стилістичною конотацією за шкалою позитивної оцінки. Індексом соціальної нерівності у висловленні є часте вживання ввічливого звертання з прикметниковим займенником зі значенням посесивності, соціальних гоноративів *пане, добродію* (в значенні *діяти добро*), спеціальних звертань *професоре*, вставних компонентів з *Вашої ласки* із значенням суб'єктивної модальності, люб'язності, шанобливості [154, с. 15]. Пошанне дотримання адресантом дистанції, його залежність від адресата виражається в соціальній формулі етикету *зостаюсь найнижчим слугою*.

Категорія пошанності “Ви”-номінація широко використовується в несубординативних ситуаціях у сфері сімейного спілкування, зокрема у взаєминах молодший/старшому, і є “хоч і пізніша, та все ж традиційна форма звертання українців” до батьків [39, с. 127].

Правило вшанування батька й матері ґрунтується, ймовірно, на заповіді Святого письма: “Шануй отця свого й матір свою – добре тобі буде й довго житимеш на землі”. У патріархальній сім'ї, в якій діти засвоюють основні знання, необхідні для виконання ролей дорослих, “спорідненість” означає сукупність соціальних ролей [218, с. 397], заснованих на визнанні головної ролі батька, а поряд з ним – і матері, що пояснює виникнення шанобливої “Ви”-номінації в мовленні українців [127, с. 406].

Категорія пошанності, репрезентована особовим займенниковим іменником *Ви* у непрямих відмінках (1) та дієслівним компонентом у формі 2-ї особи множини (2), стає віддзеркаленням поваги до тієї позиції, яку займають головні особи в ієрархії родинних взаємин: батько – глава сім'ї, оборонець, заступник, годувальник і мати – берегиня роду, хранителька сімейного добробуту й злагоди, напр.: 1)

Дорога мамо! Щось од Вас досі немає листів (Ю. Яновський до матері, 28 грудня 1943 р., т. 5, с. 331); 2) *Даруйте, дорога моя старенька мамо! Христос Воскрес!* (О. Довженко до О.Є. Довженко, 13 квітня 1947 р., т. 5, с. 363). Звертання до мами й тата на “Ви” зберігається “головним чином в українських селах” [39, с. 127].

В окремих регіонах України найменування на “Ви” як вираження шанобливого ставлення поширювалося й на старших братів і сестер [150, с. 24], оскільки після смерті батьків вони переймали їх права й обов’язки. На Гуцульщині ще кілька десятиліть тому до старших на десять років братів і сестер молодші звертались на “Ви” [193, с. 54]. “Ви”-номінацією вшановують рідних, соціальна позиція яких у родині відповідає ознакам: старший за віком, мудрий за життєвим досвідом [220, с. 10], – дідусь, бабуся; за ступенем психологічної близькості: дистанція близька/далека – тітка, дядько, напр.: *Любий дядьку, вибачте мені, що я не писала до Вас, – так щось не могла зібратись та зважитись* (Леся Українка до М.П. Драгоманова, 5 січня 1890 р., т. 10, с. 44).

Пошанівною формою звертань у листах послуговуються і в спілкуванні з кумами та хрещеними батьками дітей, напр.: *А поки що прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю! Оцей нікчемний рисунок на загадування 8 октября 1859 року. Оставайтесь здорові. І кум, і друг, і брат ваш щирий Т. Шевченко* (Т. Шевченко до Н.В. Тарнавської, 28 жовтня 1859 р., т. 5, с. 445).

Звичасві приписи українців рекомендують застосовувати у спілкуванні “Ви”-номінацію в офіційній обстановці у сфері соціально-професійного спілкування. “Ви”-номінація відбиває взаємини на лінії старший (за віком, але нижчий за посадою) / молодшому (за віком, але вищий за посадою).

“Ви”-номінація зберігалась у сімейній сфері й у звертанні дружини до чоловіка [39, с. 39]. Гречне ставлення чоловіка до дружини віддзеркалює внутрішнє схвалення тієї соціальної позиції, яку займала вона в сім’ї, суспільстві. Відомо, що пошанна форма звертання зберігалась подружжям Яновських, напр.: *Пишіть про Ваше здоров’я, поправляйтесь, займайтеся спортом і набирайтеся спортивної форми. Вона нам дуже потрібна. Щоб довше жити* (Ю. Яновський до дружини, 12 червня 1931 р., т. 5, с. 291).

Особливості шанобливого ставлення віддзеркалюються в тональності й стилі спілкування і значною мірою залежать від соціостатевих статусів адресантів. Поштивість чоловіків базується на соціальному становищі та ролях адресата. Вони рідше використовують займенникові слова частіше – імперативні дієслівні

форми, напр.: *Пришліть* жінці уповноваження од *Вашої* "Продсвіти" на збори народних університетів, бо вона там про націоналізацію університетів річ заведе. А мені хоч і **не присилайте**, бо я буду от нашого Товариства там представником (О. Русов до М. Коцюбинського, 9 грудня 1907 р., с. 78).

Натомість жінки прагнуть бути люб'язними, вишуканими. Вони схильні до описів почуттів, настроїв, емоцій. У спілкуванні віддають перевагу пошанному прикметниковому займенникові, напр.: *Мені хочеться **Ваших** тихих речей, **Ваших** лагідних поглядів, **Вашої** ще не чуваної для мене музики, мене ваблять **Ваші** незнані, а вже милі гори і вся **Ваша** країна, що здавна мрією моєю стала* (Леся Українка до О. Кобилянської, 25 березня 1901 р., т. 11, с. 216).

Категорією пошанності із займенниковим компонентом у формі 2-ї особи множини користуються учасники комунікації у взаєминах на лінії рівний/рівному для передачі субординативних і несубординативних взаємин у різних сферах суспільної діяльності: в соціально-побутовій (1), професійно-трудова (2), соціально-культурній (3) та соціально-психологічній (1). Вона є етикетною візитною карткою адресанта для "вручення" пошани адресату й містить інформацію про соціальну або психологічну дистанцію між тим, хто відправляє повідомлення, і тим, хто його одержує, напр.: 1) *Можливо, – **даруйте** мені таке припущення, – можливо, й **Ви**, як то мовиться, "не без гріха"? ...А втім, щодо вас особисто, то це – повторюю – лише припущення. Отже, **не ображайтесь*** (А. Головка до М.Я., 27 червня 1972 р., т. 5, с. 295); 2) ***Надсилайте** також оповідання, що **Ви** переробили. Якщо маєте щось із дрібніших віршів, **надсилайте** також* (І. Микитенко до Д. Май-Дніпровича, 2 листопада 1929 р., т. 4, с. 501-502); 3) *А коли вже Вас Україна посадила на ювілейне крісло, то **не відкиньте** і моєї чолобитні перед **Вашої** Музою і моїх пожелань для Вас: аби **Ваша** творча сила і в майбутньому, як і досі, раз коло разу орала і засівала нашу літературну ниву... Т. Шевченко* (Марко Черемшина до ювілейного комітету по відзначенню літературної діяльності Антона Крушельницького, 14 лютого 1926 р., т. 2, с. 233); 4) *За висилку "Вістей" я ще раз нагадаю. – **Ви не сердьтесь**, що забуваємо* (П. Тичина до Н.Д. Романович-Ткаченко, 1924 року, т. 12, с. 25). Препозиція займенника – підмета при формі наказового способу виражає пом'якшене спонукування (4), яке спричиняє послаблення апелятивності й надає спонуканню ввічливого відтінку.

Доречним у спілкуванні є звертання на "Ви" у відсутності будь-яких стосунків між учасниками комунікації. Вживання адресантами

пошанної форми продиктовано ситуацією примусового вибору в субординативних відносинах [256, с. 277]. Позитивна ввічливість, поштивість свідчить про дотримання ними етикетних норм, встановлених суспільством, і відбиває рівень загальної культури як адресантів, так і соціуму. Звертаючись опосередковано, адресанти здебільшого вдаються до використання імперативних дієслів у формі 2-ї особи множини, інколи додають узвичаєне звертання *добродію* (часто вживане у XIX-XX ст.), напр.: **Не гнівайтесь на мене, шановний добродію, що я так довго не обзивавсь до Вас: лихо приневолило мене мовчати** (А. Глібов до редакції журналу “Дзвінок”, 8 листопада 1891 р., т. 2, с. 37).

Займенниковий та дієслівний компоненти у формі 2-ї особи множини використовують для підкреслення субординативності спілкування, що вказує на збільшення дистанції між адресантами. Вживання пошанної множини пов’язується також із статусним значенням, коли партнер у спілкуванні ставить під сумнів статус свого співрозмовника [118, с. 263]. У такому випадку шанобливе ставлення набуває ознак негативної ввічливості, напр.: *І це характерніше: Ви зробите зо мною те чи інше, то дозволяю собі зазначити: я думаю, що, напр., Ви, як людина стороння, не маєте нічого там говорити. Я поки що там числюся, як редактор, і маю там виконувати свій обов’язок. Почекайте, аж Ви мене заступите, що в скорому часі станеться, і тоді будете розпоряджатись, як Вам буде любо. ...З правдивою пошаною Улас Самчук* (Улас Самчук до Івана Багряного, 15 серпня 1946 р., т. 2, с. 144).

Формування категорії пошанності на осі “ти/ви” детермінується різними ситуаціями в різних сферах спілкування й відбиває перехід від несубординативних до субординативних стосунків на лінії рівний/рівному, рівний/нерівному. Перехід з “ти”-номінації на “Ви”-номінацію може сигналізувати про зміну міжособистісних взаємин між учасниками спілкування: від дружніх – до офіційних, від довірливих – до холодних [294, с. 63-68].

Сфера пошанності включає множину займенникового компонента (2-га особа), що означає не лише сукупність, в якій виражено “ви – не багато ти” [65, с. 51], а й повагу (як метафору величини) [118, с. 228-229].

Найменування на “Ви” у звертанні може стосуватись двох осіб (1) або вказувати “на множину осіб, до яких звертається мовець (присутні, слухачі, співрозмовники, відсутні)” (2) [81, с. 148], напр.: 1) **Ваши ясні постаті, твоя й Мурина, що стояли сумні на баржі, назавжди залишаються в мене в серці... Здорові б Ви тільки були,**

Маслюченко, 17 вересня 1935 р., т. 4, с. 389); 2) *Дорогі мої друзі, учні 11 класу Великолевадської середньої школи! Дякую за хорошого листа і, виконуючи **Ваше** прохання, посилаю **Вам** із цим листом, замість фото, листівку, випущену у зв'язку з нагородженням мене Шевченківською премією* (В. Сосюра до учнів 11 класу Великолевадської середньої школи, 20 січня 1964 р., т. 10, с. 169).

Отже, в українському епістолярії планом вираження категорії пошанності виступають семантико-граматичні одиниці “Ви”-номінації, які є частиною національно-специфічних мовних одиниць, узвичаєних і запропонованих суспільством для встановлення, підтримування й завершення контакту, і використовуються адресантами для соціально важливих розрізень учасників писемного спілкування, для вираження шанобливого ставлення до них відповідно до їхніх соціальних ролей, рольових позицій, ситуації спілкування.

В епістолярних текстах пошанне звертання до однієї особи передається займенниковим іменником **Ви** та похідним займенниковим прикметником **Ваш**, дієсловом у формі теперішнього часу 2-ї особи множини, у формі минулого часу 2-ї особи множини. Вибір пошанної форми звертання детермінований екстралінгвістичними чинниками і є факультативним доповненням до етикетного звертання.